

A MAGYAR NEMZETISÉGI STATISZTIKA A „ZSIDÓ TÉRFOGLALÁSIG” ÉS AZ „ŐRSÉGVÁLTÁSIG”

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.6

ABSZTRAKT

A tanulmány áttekinti a honi statisztikai irodalom fejlődését a zsidó népesség helyzetének bemutatása szempontjából. Az etnikai sokféleség témájára már korán, a reformkor óta komoly tudományos figyelem irányult (Fényes Elekkel kezdődően) akárcsak az egész soknemzetiségű Habsburg Monarchiában, annál is inkább, hogy a nemzetépítés folyamán Magyarország volt az egyetlen európai államalakulat, melyben nem volt sem vallási, sem etnikai többség. Az intenzív zsidó bevándorlás 1848-ig, majd a zsidóság magas természetes szaporodása, kiemelkedően gyors pogárosulása és magyarosodása továbbra is fenntartotta ezt a figyelmet. Mindez kitűnő népmozgalmi, iskolai, felekezeti és rétegstatisztikákat produkált a dualista kor végéig – gyakorlatilag zsidóellenes felhangok nélkül. Ilyenek azonban 1900 után rendre megjelentek nem hivatalos adatközlésekben, követve az antiszemita közbeszéd eldurvulását, különösen a Világháború előtti és alatti években. 1919 után e téren is korszakváltás történt. A hivatalos, főképp az országos adatközlésekben már az 1910-es népszámlálás utolsó, összefoglaló kötetének 1920-as kiadásában is megtalálni a zsidók és nem zsidók szembeállításával szerkesztett táblázatokat, melyek bemutatása a keresztény kurzus antiszemita retorikájával történt. Szerzője, a neves „fajvédő”, Kovács Alajos 1922-ben magánkiadásban publikálta hasonló szellemben az első összefoglaló tanulmányt a zsidóság hazai „térfooglalásáról”, mely után kevéssel a Központi Statisztikai Hivatal elnökévé nevezték ki (1924–1936). Ezután a „térfooglalás”, a zsidó „túlsúly” s annak veszélyei, az „őrségváltás” témája bekerült a hivatalos statisztikai irodalom szellemi kelléktárába, anélkül, hogy eluralta volna azt – különösen a fővárosi hivatal közleményeiben. Ezek sokáig megtartották hivatali semlegességüket e téren, legalább a zsidótörvények éveiig, valószínűleg a hivatalvezető Illyefalvy Lajos mértéktartó irányelveinek köszönhetően. A Vészkorszak statisztikai mérlege kettős. A zsidóellenes adatértelmezések megsokszorozódásával szemben sok szakember megőrizte munkájának tudományos objektivitását és hitelét.

Kulcsszavak: statisztika, antiszemitizmus, tudományos semlegesség, tudományos előítéletesség.

ABSTRACT

This is an overview of the development of the statistical literature concerning the situation of the Jewish population in the country. Serious scholarly attention was focused on the problem area since the early 19th century (starting with Elek Fényes, the founding father of modern statistics in Hungary), just like in the whole multi-ethnic Habsburg Monarchy, due also to the fact that Hungary was the unique would-be nation state without ethnic and/or denominational majority proper in Europe. The intensity of immigration till 1848, later the high natural growth, the accelerated modernization and Magyarization of the Jewish population

continued to maintain this interest, conducive to statistics on population movements, education, religion, social stratification, etc. of quite exceptional quality and practically without anti-Semitic comments till the end of the Dual Monarchy. This was not the case of privately published statistical references, following the exacerbation of anti-Jewish public discourse, especially during the First World War. 1919 represents an epochal change in this respect, too. The last volume of the data presentation of the 1910 census, edited in 1920 by Alajos Kovács, various tables opposing globally Jews and non Jews, resorted already to the anti-Semitic rhetoric of the ‘Christian Course regime’. The author, a notorious ‘protector of the Hungarian race’ published in private edition the first general overview of ‘the conquest of social space’ of Jewry in Hungary (1922), not much before becoming the head of the Central Statistical Bureau (1924–1936). Henceforth topics of the mounting right extremism, like the ‘Jewish conquest of space’, the ‘Jewish overweight and its dangers’, ‘the changing of the guard’ entered into the intellectual arsenal of state statistics. Still this did not turn into a dominant trend, at least not before the first anti-Jewish law (1938), especially not in publications of the Budapest Bureau of Statistics, thanks probably to its director Lajos Illyefalvy. Finally the balance sheet of the Nazification process is a dual one. On the one hand, there was a multiplication of anti-Jewish data collections and interpretations. On the other hand, several experts maintained their scholarly objectivity and credibility till the end.

Keywords: statistics, anti-Semitism, scholarly neutrality, prejudiced scholarship

A honi társadalomstatisztika az induló társadalomtudományok legfontosabb bázisaként már a 19. századi kezdetektől fogva különös figyelemmel fordult a népesség nemzetiségi-felekezeti megosztottságának kérdés-köréhez. Az ide irányuló erőfeszítések tétje lévén az, hogy Magyarország volt a 19. században Európa egyetlen készülő nemzetállama, ahol a nemzetépítő feudális elit képviselte etnikai tömb kezdetben (a nemzetépítés kiinduló fázisában a 19. század első felében) alig 40%-nyi – több becslés szerint ez alatti – kisebbséget alkotott az össznépességben. Ráadásul majdnem ugyanannyira megosztott volt a fiatal honi államalakulat vallási szempontból, amennyiben az ellenreformáció felekezeti háborúiból kiemelkedő egykori római katolikus államvallás a népesség kb. 47%-át képviselte, a maradék lakosság pedig megosztott a nyugati és keleti kereszténység különböző kategóriái és a zsidók között. Ez utóbbiak arányszáma a 18. századtól kezdve, különösen Lengyelország századvégi felosztása után 1848-ig, az intenzív bevándorlás révén s később a természetes szaporodás intenzitása miatt állandóan növekedett, így a 20. században már az össznépesség 5%-át is meghaladta. Felekezetiileg minden, a reformációt követő vallásháborúkat lezáró vesztfáliai béke (1648) óta alakult európai államképződés egyértelmű felekezeti többséggel bírt – a Magyar Királyságon kívül. (Ez alól csak Hollandia tekinthető egy másfajta kivételnek a modern korban, amennyiben a katolikus belga tartományok 1830 utáni elszakadása ellenére, a maradék katolikus népesség demográfiai dinamizmusa következtében a huszadik században visszájára fordult a sokáig fennálló református népességi dominancia.) Hasonlóan megosztott, heterogén nyelvi-kulturális és etnikai összetételt valójában egyetlen modernkori európai állam népessége sem mutatott tehát fel. Ezt csak az állami léthez 1918 után jutó Lettország közelítette meg (a nemzetállamok között) és persze a Svájci államszövetség, amely nem volt nemzetállam.

Mindez talán elégségesen magyarázza, hogy nálunk a – németek és szlovákok mellett – többségében

magyar etnikai háttérű liberális nemesség számára a nemzetállami fejlődés létkérdése lett, nemzetideológiát hordozva és megvalósítva a kulturális kisebbségek „asszimilációja”. Ehhez is kötődött az a figyelem, amellyel az állami statisztikai szolgálatok a nemzetiségi és a felekezeti megosztottság kérdéseit kezdettől fogva követték. Igaz, ennek a statisztikai érdeklődésnek korai modellje már megtalálható volt a birodalmi szinten ugyancsak rendkívül soknemzetiségű és viszonylag szintén sokfelekezetű Habsburg Monarchia statisztikai apparátusánál. Az első kezdeményezések nálunk is visszanyúlnak Fényes Elek reformkori, magántudósként végrehajtott felméréseihez¹, melyek fiatalon a Tudományos Akadémia első tagjainak sorába juttatták (1836-ban). Az első 1848-as nemzeti kormány belügyminisztere érthetően őt bízta meg egy országos statisztikai hivatal szervezésével. Az indokokhoz hozzájárult persze az is, hogy a Habsburg Monarchia ténylegesen soknemzetiségű és valamelyest még a Lajtán túli tartományaiban is részben többfelekezetű államalakulatot képezett (csekélyebb protestáns, de jelentősebb zsidó, görög-katolikus és görögkeleti népességekkel). Ennek tudható be, hogy a birodalom adminisztratív modernizációjával már a 18. században kialakult statisztikai apparátus is kezdeteitől fogva nyomon követte a nemzetiségi és vallási különbségek alakulását minden olyan téren, amely befolyásolhatta a birodalom hatalmi vagy gazdasági viszonyait, beleértve a lélekszámot és a népmozgalmat, a birtokmegosztást, az elitképzést, a foglalkozásbeli rétegezettséget, a városiasodást, az írástudást, a nyelvhasználatot – mely utóbbi az etnikai hovatartozás és a nemzetiségi „asszimiláció” kizárólagos kritériumaként fungált. A honi statisztika sokáig a birodalmi mintát követte. Önállósodása után, a kiegyezés korában már mondhatni meg is haladta ezt rafináltságban, újfajta mutatók mozgósításában, melyek addig nem ismert dimenzióit tárták fel országos vagy főként fővárosi méretekben a nemzetiségi csoportok és vallási közösségek kollektív tulajdonságainak. A magyar statisztikai szolgálat produktumainak minőségét jelentősen emelte ugyanis az, hogy a Központi Statisztikai Hivatal mellett (a kiegyezés után a német háttérű Keleti Károly vezetésével) egyre jobban kifejlődött fővárosi megfelelője (1870-től a zsidó eredetű s később nemesített Kőrösy József irányítása alatt).

Mindennek eredményeképp Magyarországon körülbelül abban a korban – Budapestre nézve 1870-től, országosan az 1890-es népszámlálástól kezdődően – kerültek kidolgozásra a népesség kollektív adottságaira vonatkozó, s az időben egyre finomabb és pontosabb információk a felekezeti és anyanyelvi (vagy „első beszélt nyelvi”) változókkal keresztezve, amikor Nyugat-Európában a szekularizáció következtében megszűntek minden effajta adatgyűjtést és publikációt. Még az állam felekezeti semlegesítésében elmaradt Poroszország egyetemein sem rögzítették a diákok vallási adatait (már a császárság 1871-es megalakulása előtt sem). Ezeket pedig Magyarországon vagy Ausztriában még az 1945-ös rendszerváltást követő első években is megtalálni. A francia népszámlálások utoljára éppen 1871-ben közöltek a népesség felekezeti megosztására információt, de csak összesítve, mindenfajta más adalékkal való statisztikai kombináció nélkül. Ezt a példát a legtöbb nyugati állam is követte.

Ami a zsidóság statisztikai dokumentálását illeti, ez Magyarországon hosszú ideig – az 1941-es népszámlálásig – megmaradt a felekezeti hovatartozás regisztrációja szintjén. 1941-ben kérdeztek először (és utoljára) a nemzetiségi hovatartozásra és nem csak legfőbb beszélt nyelvre.² A zsidók kizárólag vallási besorolásának fő

1 *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*, I–VI, Pest, 1836–1840.

2 Majd ez képezi 1946–47-ben a minden jogállambeli statisztikai törvényt és szabályt megcúsfoló hivatkozási alapot arra, hogy a

oka az volt, hogy a Kettős Monarchiában az etnikai hovatartozást az érintettek által deklarált anyanyelvvél vagy legfőbb használt nyelvvel határozták meg. A magyarországi, s gyakorlatilag kizárólag askenáz eredetű zsidók besorolása, már a gyakori többnyelvűségük miatt is, sokáig kérdésesnek bizonyult. A használt főbb nyelvek szempontjából mindig is – bár az időben erősen változó mértékben – meg voltak osztva az írásos hagyományt hordozó héber, a beszélt német származéknyelvek (jiddis, jiddis-német dialektusok) és a helyi népességi többség (például a Felvidéken a szlovák) vagy az országosan uralkodó magyar etnikum nyelve között. Mivel a statisztikák csak az adminisztráció által „elismert” nyelvek használatáról számoltak be, s a zsidó nyelveket és dialektusokat nem sorolták ezek közé, a zsidóságot etnikailag az egyik „bevett” kategóriában tüntették fel. A jiddisajkúak így rendre „németek” lettek minden további minősítés nélkül. Az állam által elismert nyelvek státusát ugyanis intézményesen támogatták. Csak ezeken lehetett anyakönyveket vagy más hivatalos okmányokat kiállítani, jogi ügyleteket intézni, iskoláztatni (legalábbis nyilvános jogú iskolákat működtetni) és a népszámlálásokon is csak ezek egyikét lehetett bejegyeztetni.

Ennek az intézményes statisztikai szabálynak többfajta torzító hátulütője támadt a modernizálódó zsidóság kollektív profiljának azonosításánál. A jiddisajkúak „németesítése” egyike volt az így bevezetett súlyos pontatlanságoknak, mivel például nem engedte meg a nyugati ausztriai tartományokból származó németajkúak és az észak-keleti bevándorlásból származó jiddisajkúak megkülönböztetését. A másik lényeges következményt a zsidóság belső vallási megosztottságának igen gyenge statisztikai adatolása képezte. Mivel az 1867-es polgári egyenlősítő vagy emancipációs és az 1895-ös „vallási recepció” törvény csak egyetlen izraelita vallásfelekezetet ismert el, a már korábban is meglévő belső szakadás rabbinikus ortodoxok, haszidok, neológok, „status quo ante” jellegűek és szekuláris (nem vallástartó) zsidók között, amelyek az 1868-as „zsidó kongresszus” után részben intézményes hálózatokban is elkülönültek, csak kivételesen, sommásan s korlátozott időtartamra nyert publikus statisztikai leképezést.³ További problémát jelentett a vallásukat elhagyó vagy vegyes zsidó-keresztény házasságból születő és zsidóként vagy – mint legtöbbször – keresztényként felnövő részlegesen zsidó származásúak ignorálása a népszámlálás adatfelvételében. Erre nézve is az egyetlen kivételt a zsidótörvények alatti 1941-es népszámlálás képezte, melyben a szülők és a nagyszülők vallását is be kellett jelenteni. Így lehetett azonosítani a zsidóságnak az 1939-es és 1941-es zsidótörvények szerint törvényesen definiált különböző kategóriáit.⁴ Pedig a társadalmi valóságban a „vegyes háttérűeket” az uralkodó közvélemény (ez a keresztényekre éppúgy vonatkozott, mint a zsidókra) sokáig elkülönítette a többi kereszténytől. A „vegyes származási háttér” nem csak az érintettek önmeghatározásában, de társadalmi önérvényesítési lehetőségeiben, emberi kapcsolathálózában, lakóközvet- vagy iskolaválasztásában s természetesen foglalkozási rétegzettségében is az itt nem tárgyalható nemzeti asszimilációs folyamatok dinamikája keretében nagy szerepet játszott. Igaz, hogy a nép-

svábokat kitelepítsék.

3 1897-ben s néhány évig azután a *Magyar statisztikai évkönyvek* a három nagy hitközségi irányzat megkülönböztetésével közölt megyesoros adatokat egyes közjogilag releváns rituális aktusokról (házasságokról és körülmetéltetésekről). Néhány századfordulós évre arra is van adat, hogy milyen nyelven prédikáltak a hitszónokok a különböző – ortodox, neológ és „status quo ante” típusú – zsinagógákban és imaházakban.

4 Ezeknek az adatoknak a gyűjtése és publikálása az 1939-es ún. második, majd az 1941-es ún. harmadik zsidótörvényhez kötődik, amelyek náci módra tétélesen meghatározták a zsidók közjogi státuszát (zsidó, zsidónak számító keresztény, „mentesített” – kereszténynek számító – zsidó származású keresztény). Mindez tényleges felekezetüktől függetlenül történt egy komplex kritériumrendszer szerint, melyben szerepet játszott az érintettek esetleges korábbi vallása, szüleik és nagyszüleik vallása, illetve a keresztény egyházakba áttérteknél az aposztázia dátuma. Az eredmények újabb feldolgozását lásd *A zsidó népesség...* (1993).

mozgalmi adatgyűjtésben már korán – az állami anyakönyvezés 1895-ös bevezetésétől kezdve – felvették a vegyes házasságokból származó leszármazottak vallását is, akárcsak a felekezeti, sőt az anyanyelvileg vegyes házasságra lépők vallását és anyanyelvét. Ugyanettől kezdve a vallásváltás is pontos regisztráció tárgyát képezte az egyházi tevékenységek országos statisztikájában.

E téren egyébként ugyan nem kizárólag, mégis legfőképp a zsidó népesség egyes – leginkább hagyományőrző–részeit érintette az állami anyakönyvezéssel és általában többszempontról az állami törvényhozással fenntartott többé-kevésbé laza kapcsolat. Ez például azzal járt, hogy a szigorúan ortodox zsidóság egy része sokáig nem küldte gyermekeit nyilvános jogú iskolába, s ilyeneket hitközségeik nem is alapítottak. Az is gyakran előfordult 1895 után, hogy nem tértek át a születések és a házasságok állami anyakönyvezésére. Ennek folytán az adminisztráció s így a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás a születések tetemes részét házasságon kívülként (a korabeli definíció szerint „törvénytelenként”), a csak rabbi által szentesített házasságokat pedig „vadházasságként” kezelte.

Kezdetben ezeknek a felekezeti statisztikáknak egyáltalán nem volt zsidóellenes árnyalata. Az is csak egészen ritkán és mindig a legsemlegesebb magyarázatok kíséretében fordult elő – mint a fent említett belső megosztottságra vonatkozó adatszolgáltatásnál –, hogy a zsidó népességet külön kategóriaként vették volna górcső alá. A liberális rezsim politikai koncepciójában és retorikájában a zsidóság még nemzetiségi kisebbséget sem képezett, pusztán egy felekezeti csoportot. Ezt a nézetet emelte hivatalos doktrínává az 1895-ös „receptós törvény”, amely az izraelita vallásfelekezetnek globálisan a nagy „bevett” keresztény felekezethez hasonló pozíciót, társadalmi méltóságot és állami támogatást biztosított. Ezután a statisztikai nyelvezetben még a korábban használatos „mózeshitű” vagy „zsidó” szót is „izraelitával” helyettesítették. Ez a szabály egészen a zsidótörvények koráig érvényesült. A „zsidó” megnevezés ugyanis dehonesztálónak hathatott annyiban is, hogy nemzetiségi (nemzeti kisebbségi) állapotra utalt, de különösen azért, mert az 1870-es és 1880-as évek széles sajtóvisszhangot nyert antiszemita kampányai már szitokszóvá is tették. Hivatalos statisztikákban jelentősebb változás e téren csak 1919 után történt.

Más volt a helyzet a statisztikai adatszolgáltatás nem hivatalos felhasználásánál. A zsidóság helyzetére nézve a legtöbb területre kiterjedő vallási bontású adatokat az 1900-as években kezdték el militáns antiszemita célzattal felhasználni. Ez egybeesett a Katolikus Néppárt zászlóbontása (1895) és a liberális valláspolitikai törvényhozás (1894–96) után felerősödő konzervatív gazdasági („agrárius”) mozgalmak (mint az 1898-ban alapított *Hangya*) és a modern köntösben és új szervezeti apparátussal megjelenő katolikus társadalmi szervezetek színre lépésével. A *Mária kongregáció*, az új katolikus sajtó, az ún. „egyetemi keresztmozgalom”, a *Regnum Marianum* mind 1900-ban vagy a következő években indultak, egy időben Prohászka Ottokár és Bangha Béla egyre intenzívebb közéleti szerepvállalásával. Mindezek, mint ismeretes, a modern szélsőjobboldali mozgalmak legfőbb szálláscsinálóinak bizonyultak. Ezen ideológiai kezdeményezéseknek a kíséretében jelennek meg az első erősen judeofób töltetű könyvek, melyek a zsidókat statisztikailag a többségi népességgel szembeállítják, kiemelve polgárosodottsági előnyhelyzetüket, jobb vagyoni viszonyaikat, magasabb jövedelmüket.⁵ Ebben az összefüggésben már szerepet a kap az „előzönlés”, az „invázió” toposza, amellyel, hogy a zsidóellenes zsur-

⁵ Ilyenek voltak Petrássevich Géza és Weszprémi Károly erősen zsidóellenes töltetű esszéi. Petrássevich 1900, 1904, Weszprémi 1907.

nalizmus megalkotja és elterjeszti a gazdaságban és a közéletben tevékeny zsidó részvételnek „térhódítás” alakjában való megbélyegzését, melyet majd a keresztény kurzus statisztikai irodalma is átvesz. Hencz Károly és Kmety Károly képviselők ilyen publikációk számadataira hivatkozva már 1907-ben *numerus clausus*-t követeltek a parlamentben – ekkor még minden következmény nélkül.

Ráadásul a nemzetiségi kérdés antiszemita felhangoktól sem mentes statisztikai vizsgálata a baloldalon is megjelenik, közte magának a „zsidókérdésnek” is – mint olyannak – a megfogalmazása. Erre példát az ellenzéki értelmiség legfőbb fórumaiban bőven lehet találni, így az 1901-ben alakuló Társadalomtudományi Társaságban, amely 1906-ban szétválik egy jórészt zsidó értelmiségi részleggé (ez megtartotta a csoportosulás eredeti nevét és folyóiratát, a *Husadik Század*-ot) és a „Magyar Társadalomtudományi Társasággá”. (Ezektől az évektől vált az uralkodó nyilvánosságban megkülönböztető jelleggel elterjedő „magyar” vagy „nemzeti” megnevezés egyre inkább a „nem zsidó” minősítés fedőnevévé.) Az 1908-ban induló Galilei kör vitáiban is fontos hivatkozási ponttá válnak a zsidóságra vonatkozó statisztikák. Ágoston Péter vihart kavaró könyve (Ágoston 1917) erősen támaszkodik ezekre, kiváltva a radikál-szocialista beállítottságú baloldalon is egy vitát a „zsidókérdésről”, melynek csúcspontját a *Husadik Század* 1918-as idevágó körkérdésére adott válaszok képezik. Mindenesetre a Világháború előtti és alatti évtizedben fogalmazódik meg a baloldali publicisztikában (nem kizrészt Ady és Jászi nyomán) a „két Magyarország” koncepciója, melyet a keresztény kurzus politikai retorikája és statisztikai irodalma is fel fog használni, immár kifejezetten antiszemita éllel.

Ennek már a fehérterrort követő években többfajta objektivációját lehet tetten érni. A keresztény kurzus sajtója, parlamenti vitái, antiszemita diáktüntetései (az egyetemeken ritualizált „zsidóverések”) égisze alatt bevezetett zsidóellenes toposzok – az „őrségváltás” vagy a „keresztény fajvédelem”, a „zsidó térhódítás” stigmatizálása – leképződnek már az 1920-as évek hivatalos statisztikaiban is. Az antiszemita hisztéria persze először csak a tudományos nyelv szűrőjén kerül át hivatalos publikációkba. Erre jó példa az 1910-es népszámlálás utolsó, összefoglaló kötete, mely 1920-ban jelenik meg. Ebben már – az addigi gyakorlattal szöges ellentétben – külön táblázatokat szenteltek a társadalmi rétegezethez bemutatásánál a zsidók és nem zsidók tételes szembeállításának az értelmiségi foglalkozásokban. (A magyar... 1920: 205*–206*, 316–317⁶) A zsidó értelmiség területi és szakmai megoszlásával a kötet hosszú bevezető tanulmánya öt oldalon foglalkozik, míg az összes többi felekezetével együtt csak három. Nem véletlen, hogy a kötet szerkesztője Kovács Alajos, közismert antiszemita szakteknitely, a korszak legjobb statisztikai tanulmányainak szerzője a modern magyar zsidóságról. Itt szerepel minden bizonnyal először hivatalos kiadványban a „zsidó térhódítás” fogalma is, mégpedig hangsúlyosan, néhány oldalon vagy tucatszor, kifejezetten zsidóellenes sztereotíp szövegezés kíséretében, mint ahogy a következő idézetek ezt illusztrálják:

„...a zsidó vallású szülész női aránya csökkent... a mi talán azzal magyarázható, hogy a zsidóknál csökkent legnagyobb mértékben a születések száma s így e pálya kevésbé kecsegtetővé vált az üzleti érzékkel bíró zsidóság számára.” (...) „Jellemző még az is, hogy a közszolgálatban álló értelmiségiek alárendeltebb jelentőségű és anyagilag sokkal gyengébben dotált ágaiban a zsidók aránya fogy (...) ellenben növekszik azokban az ágakban, a melyek ha nem is sokkal nagyobb jövedelmet, de nagyobb hatalmat, tekintélyt és

6 Az utóbbi táblázat címe: Az izraelita vallásúak aránya az értelmiség egyes fontosabb csoportjai és foglalkozásai között 1900-ban és 1910-ben törvényhatóságokként.

befolyást biztosítanak...” (...) „Egyes értelmiségi ágakban még kirívóbb a zsidók szerepe (...) De ezek csak a túlságosan kirívó jelenségek...” (A magyar... 1920: 205)*

„A zsidóság térfoglalása 1890 óta majdnem minden értelmiségi ágban rohamosnak mondható, legnagyobb mértékben növekedett mégis arányuk az ügyvédek között...” (A magyar... 1920: 206)*

„Mindен ország részben igen nagy a zsidók térfoglalása az igazságszolgáltatás körébe tartozó értelmiségben...A legkedvezőbb arányt /ahol legkevesebben vannak/ a székely és szász vármegyék mutatják...” (...) Szinte megdöbbentő, az a következetesség és az a rohamos tempó, a mely a zsidóságnak az ügyvédi karban való térfoglalásában az országnak úgyszólván egész területén mutatkozik. Csak néhány kiáltó példát ragadunk ki ennek a térfoglalásnak az illusztrálására.” (A magyar... 1920: 207)*

Zsidók és keresztények statisztikai szembeállításnak gyakorlata a Horthy kor későbbi éveinek hivatalos statisztikáiban többé-kevésbé fennmarad, különösen a Fővárosi Statisztikai Hivatal publikációiban a zsidótörvények éveiben, anélkül azonban, hogy ez az idevágó elemzések szövegének rendre különösebb antiszemita jelleget kölcsönözne. Jó példát nyújtanak erre egyes fővárosi adóstatisztikák az 1930-as évek végéről. (Illyefalvi 1939a, 1939b). Illyefalviról (aki szabadkőműves is volt) és legfontosabb munkatársairól – mint a kitűnő statisztikusról Molnár Olgáról – egyébként életrajzi beszámolók alapján tudni lehet, hogy nem voltak zsidóellenes beállítottságúak. Igaz, az utóbbi a zsidótörvények évei alatt (1939 végétől) már zárdába vonult s kikerült a tudományos közéletből.⁷ Az ilyen felekezet-specifikus adatszolgáltatásra épülő információknak köszönhetően egyébként – paradox módon – a legjobb európai adatokat zsidó és nem zsidó népességek közötti eltérésekről a társadalmi térben. Különböző bontásokban (néha még foglalkozási rétegek szerint is, három dimenziós válassal kombinált táblázatokban) is léteznek összeállítások pl. iskolázottság, földbirtokmegoszlás, a házvagyon, a lakásminőség, a különböző adófajtákkal való megrovottság, stb., szempontjából. A társadalomtörténész számára sajnálatos, hogy hasonló adatszolgáltatás azért ritkaság számba ment, különösen országos viszonylatban.

A *numerus clausus* törvény vitáiban is nagy szerepet kapnak a zsidóságra vonatkozó elkülönített statisztikák. Már a háború végi sajtókampányokban elkezdődött és 1920 után hivatalos publikációkban is hangot kapott az a polémia, mely szerint a katonai veszteségekben mérhető háborús erőfeszítésekben a zsidóság nem vett volna részt népességi arányának megfelelő mértékben. Még fontosabb volt a kurzus legitimációjában a zsidó értelmiség részvételének számszerű felhánytorgatása az Őszirózsás Forradalom, majd a Tanácsköztársaság vezető grémiumában.

A fővárosi és országos statisztikai közlemények azonban mindennek ellenére tulajdonképpen majdnem a rendszer legvégéig – főleg az első zsidótörvényig (1938) megtartják a tudományos adatbemutatók szabályait és nem veszik át az antiszemita közbeszéd toposzait és megfogalmazásait. Azután persze már előfordul hivatkozás az „őrségváltásra” vagy a „térhódításra”, annál inkább, hogy az antiszemita retorika ilyen elemeinek maguk a zsidótörvények biztosítottak közjogi legitimációt.⁸ A statisztikai szakapparátus jelentős része a liberális korban nyerte képzését és egyáltalán nem vedlett át antiszemitává az 1919-es rezsimváltással. Ez – nem véletlenül –

7 Minderre I. Bódy Zsombor, 2008, 93–112, különösen 102–109. „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”, in *Határtalan nők, kizártak és befogadottak a magyar társadalomban*, szerk. Bakó Boglárka, Tóth Eszter Zsófia, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008, 93–112, különösen 102–109.

8 1938/XV, a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról; 1939/IV, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. L. Vértes R. 1997, 19 és folyt. 67 és folyt.

inkább a Fővárosi Statisztikai Hivatal szakembereire érvényes, hiszen a főváros adminisztrációjában jobban fennmarad a liberális Bárczy-korszak szelleme és gyakorlata. Ez változó mértékben, de általában vonatkozott olyan közismert szaktekinvélyekre mint Bene Lajos, Illyefalvy Lajos, Laky Dezső, Thirring Gusztáv, Thirring Lajos. Egyfajta elég markáns kettősség alakult ki mindennek következtében a kor társadalomstatisztikai tevékenységében. Ha a hivatalos kiadványok hangvétele messzemenően szakszerű és semleges marad, rajtuk kívül azonban még a szakosított folyóiratokban is, nem beszélve egyéb kiadványokról és a sajtóban megjelenő statisztikai fejtegetésekről, egyre gyakrabban megtalálni a kurzus judeofób fantazmáit és retorikáját.

Így elismert történészek, közgazdászok és demográfusok munkáiban korán megjelentek a statisztika tekintélyére támaszkodó zsidóellenes érvelések. Ez vonatkozik például Szekfű Gyula nagy hatású *Három nemzedék* c. könyvére (Szekfű 1920), az ellenforradalmi kurzus egyik szellemtörténeti hivatkozási pontjára. Ide sorolhatók a kitűnő és erősen szélsőjobboldali beállítottságú közgazdász és politikus (a honi nemzeti jövedelem számításának egyik kezdeményezője) Matolcsy Máttyás statisztikai becslései a zsidóság részesedéséről a nemzeti vagyonból és jövedelemből. Matolcsy igen eredeti kutatásokat végzett az adóteher-megoszlás (Matolcsy 1938), a keresetek, a házvagyon (Matolcsy 1941), a foglalkozásbeli rétegződés, különösen a birtokviszonyok (Matolcsy 1938), valamint az életszínvonal tárgyában (Matolcsy 1944), szisztematikusan kiemelve – nála már elkötelezetten nyilas módra – a zsidók és nem zsidók közötti különbségeket. Ezek a kutatások a kor legmodernebb statisztikai módszereit alkalmazták, ugyanakkor a keresztény kurzus egyfajta tudományos legitimációjának funkcióját is ellátták, sőt egyes újabb értelmezések szerint valóságos programját nyújtották a korszakban a zsidóság ellenében érvényesülő társadalompolitikának. Ennek fő célja kezdetben az volt – nevezetesen a *numerus clausus*-szal – hogy a zsidóság kárára átrendezze a középosztály és a gazdasági elit hatalmi erőviszonyait. A zsidótörvények érája alatt a koncepció annyiban fejlődött, hogy az egész szociálpolitikát volt hivatva a zsidóság vagyonából finanszírozni. Ez a program az államilag szervezett intézményes rablás formájában 1944-ben meg is valósult (Ungváry 2013: 40–42, 308–313). Technikai lehetővé tételét nem kisorszt a Matolcsy-féle statisztikusok munkálatai készítették elő. Kutatásaitól függetlenül Matolcsy egyébként mint a Horthy-rendszert szélsőjobbról bíráló politikus is aktív részt vállalt az 1940-es évek „zsidótlanítási” politikájában.

Ennek a szellemi irányultságnak másik emblematisz képviselője a fentebb már említett nagy szaktekinvélyel bíró statisztikus, Kovács Alajos volt. Bár már 1920 óta a MTA levelező tagja, jellemző a bethleni konszolidációs helyzetre, hogy 1922-ben még csak saját magánkiadásában jelenteti meg a honi zsidóság legújabbkori statisztikájáról szóló igen szakszerű, de zsidóellenes retorikával ellátott összegzését. (Kovács 1922a, 1922b) Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért is?) 1924–1936 között ő lesz az Országos Statisztikai Hivatal elnöke, ami erősen judeofób megfogalmazásainak hivatalos tekintélyt kölcsönöz. 1935-ben és 1938-ban újabb alapművel jelentkezik a trianoni ország zsidóságának statisztikájáról (Kovács 1935, 1938), melyet egyenesen kormányrendeletre írt, s amelyet a szakirodalom az első zsidótörvény előkészítő aktusaként tart számon. Jellemző, hogy Teleki kormányfő, a második zsidótörvény előkészítője, Kovácsot küldi ki Magyarország képviselőjében Frankfurtba a náci Zsidókutató Intézet megnyitójára. Ott „Kovács (...) hitet tett a zsidóság összeurópai kitelepítése mellett” (Ungváry 2013: 367⁹). Ettől nem függetlenül a jobboldali sajtóban és a nem szigorúan statisztikai tema-

9 Ungváry könyvében egyébként külön fejezetben foglalkozik a szerzővel *A statisztika antiszemita értelmezése* címen (Ungváry 2013: 298–304). Lásd még Rózsa D. (2014).

tikájú folyóiratokban egyes szaktekintélyekkel együtt maga Kovács is ritka leleménnyel helyezi az „őrségváltás” témáját a „fajvédelmet” megcélzó statisztikai elemzéseinek fókuszába.

Ugyanis az 1923-ban alapított s magas szakmai színvonalú *Magyar Statisztikai Szemle*, valamint a többi szakmai folyóirat ebben a tekintetben végig eléggé tartózkodó marad, bár az „őrségváltás” statisztikai dokumentálása 1938 után megjelenik egyes kiadványokban. Addig azonban a *Magyar Statisztikai Szemle* csak egyetlen – igaz összefoglaló jellegű – tanulmányt szentel „a zsidó térfoglalásnak” (Benisch 1934). Ebben már egyértelműen megtalálhatóak a „keresztény kurzus” zsidóság-konceptiójának főbb elemei, messze túl a korábbi rendszer „úri antiszemitizmusán”, ami nem hatolt volt be a korabeli tudományos diskurzusokba. Ha ebben szemezgetünk, még a kurzushű napisajtó judeofób toposzait is azonosítani lehet, ahogy az itt következő kiragadott idézetek csokra tanúsítja:

„zsidó áradat” (=bevándorlás), „ellepik egyes megyéket”, „számbeli térfoglalás”, „zsidóság előretörése”, „Miskolc vidékét árasztották el”, „Fényes (...) már (...) aggodalommal látja a műveletlen s a népet kiszípolozó galíciai zsidók rohamos szaporodását”, „keleti zsidóság veszedelmessége”, „tovább hömpölyögnek be”, „az Alföldön törtek előre”, „a görög (...) földbirtokosok, honoráciorok (...) otthagyták a küzdőteret”, „a városokat megszállották”, „Trianon után (...) tömegesen otthagyták a pusztuló pozíciókat s megszállták” az újakat, nyugaton stagnálást, míg „keletre viszont egy, népi erejében még intakt fajnak normális, sőt helyenként (...) kedvező szaporodását látjuk”, „remélhető, hogy (...) lassan-lassan felszívódik Galícának hozzánk leérő nyúlványa”, de a „túlnépesült keleti zsidóság” átcsoportosulása a „túlkulturált” nyugatiak helyére „a magyarságra nézve előnyösnek nem mondható”.

Emellett 1938 után egyes szaktekintélyek – így maga Kovács Alajos is – gyakran a jobboldali napisajtóban (mint az *Új Magyarország*) – nem ritka leleménnyel népszerűsítik a „fajvédelem” témáját leegyszerűsített statisztikai elemzések segítségével. Kovács maga kezdi használni az „árja” faji ragozását egyes publikációiban a zsidótörvények éveiben, megkülönböztetve a „törzsökös magyarokat” a német, szláv és egyéb árjától valamint természetesen a zsidóktól.¹⁰ Cikkeiben csak a Gömbös korszak végétől kezdve böngészve egy sor ebből a szempontból tipikus címre bukkanunk, ami azt is jelzi, hogy az tudományos statisztikában érdekelt értelmiségben a zsidóság helyzete mennyire központi, valójában obszesszív témát képviselt¹¹: „A magyar faj veszedelme” (1937), „A felvidéki zsidóság nemzethűsége” (1938), „A zsidó vér aránya a magyarságban” (1938), „Keresztény-zsidó házasságok nálunk és külföldön” (1938), „Hibásak-e a ’zsidótörvény-javaslat’ statisztikai adatai?” (1938), „Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon” (1938), „Az áttért zsidók vallásválasztása” (1939), „Zsidók nálunk és Németországban” (1939), „Kassai statisztika a zsidókról” (1939), „Optikai csalódások a zsidók bevándorlása körül” (1939), „Új Kazár veszély” (1939), „Az erdélyi zsidók magyarsága” (1940), „Baj van a félvérrel” (1941), „A zsidóság városainkban” (1943).

Lehetne még szaporítani ezeket a példákat, különösen a napi vagy heti sajtóban, sőt az időszakos szakfolyóiratokban is. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy az állami statisztikai hivatalok kiadványai továbbra sem „zsidóznak”, sőt a szakfolyóiratok is viszonylag mérsékelten. A *Magyar Statisztikai Szemle* 1937 és 1944 között mindössze két olyan cikket közölt – mindkettőt a már sokat idézett és 1943 óta Dolányi előnévvel

¹⁰ Egyik ilyen összeállításának bemutatását l. Karády–Kozma* 2002, 127.

¹¹ A válogatás forrása Tóth 2009, *passim*.

büszkélkedő Kovács Alajos tollából, melyekben a „zsidó” szó egyáltalán szerepel. (Az is a korra jellemző kórtünet azonban, hogy ő ezekben a munkáiban már nem a hivatalos „izraelita” megjelölést használja.) Igaz, a kitűnő szakfolyóirat több tanulmányban foglalkozik az ország, Európa és persze az újonnan „visszatért” területek vallási megoszlásával, de ezek rendre megmaradnak a tudós közlemények hangneménél. Egy cikket találtam „A magyarság faji összetételéről” (Bartucz 1939), de ebben a fizikai antropológiai munkában nincs szó sem zsidókról, sem más honi nemzetiségről vagy alkulturális népességről. Ugyanakkor a *Szemle* értelemszerűen sokat foglalkozik a visszatért („felszabadított”) területek népességével etnikai szempontból, a székelységgel, a továbbra is határokon túli magyarsággal, a romániai menekültekkel, egyes visszaszerzett városok (Kassa, Komárom) lakosságával, stb.

Konklúzió gyanánt megállapítható, hogy a statisztikai szakapparátus nem ódzkodott különösképpen a zsidótörvények előkészítésétől és tudatos vagy akaratlan legitimálásától, így az állítólagos „zsidó térhódítás” megbélyegzésétől. Mintha az egyenlőtlen polgárosodás eme jelzései, mely mögött a társadalom nem zsidó részlegeinek valóságos polgárosodási és modernizációs deficitje állt, valami ördögtől származó összeesküvés eredményeit tükrözték volna. Ebben a tudományos köntösbe burkolt zsidóellenes denunciaciósi vállalkozásban azonban a statisztikusoknak csak egy kis része vett részt.

HIVATKOZÁSOK

- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 6. Végeredmények összefoglalása. (1920) Budapest: KSH. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új s. 64. köt.)
- A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). (1993) Budapest: KSH.
- Ágoston P. (1917) *A zsidók útja*. Nagyvárad: Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság.
- Benisch A. (1934) A zsidóság térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarországon (1830–1930). *Magyar Statisztikai Szemle* 11: 916–925.
- Bódy Zs. (2008) A női munka felszabadítása vagy korlátozása. In (szerk. Bakó B. – Tóth E. Zs.) *Határtalan nők, kizártak és befogadottak a magyar társadalomban*, Budapest: Nyitott könyvműhely, 93–112.
- Karády V. – Kozma I. (2002), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudálizmustól a kommunizmusig*, Budapest: Osiris Kiadó.
- Kovács A. (1922a) *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest: s.k.
- Kovács A. (1922b) A zsidóság városainkban, *Városok lapja*.
- Kovács A. (1931) A nevek és névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* 5: 527–540.
- Kovács A. (1935), *A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest: s.k.
- Kovács A. (1938) *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga.
- Kovács A. (1944) A keresztény vallású de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar statisztikai Szemle* 4–5: 95–103.
- Matolcsy M. (1938) *Magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. Budapest: Universitas.
- Matolcsy M. (1938) Minket a zsidó földek igénybevételénél is egyedül az érdekel, hogy a magyarságot minél jobban megerősítsük. *Magyarság útja*, június 5.
- Matolcsy M. (1941) *A zsidók házvagyona Budapesten és a vidéki városokban*. Budapest: Nyilaskeresztes Párt.
- Matolcsy M. (1944) *Az életszínvonal alakulása Magyarországon*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet.
- Petrássevich G. (1900) *Magyarország és a zsidóság*. Budapest: Szent Gellért Könyvnyomda.
- Petrássevich G. (1904) Zsidó földbirtokosok. *Magyar Sion* (18) 3: 234–235.

Rózsa D. (1914) Kovács Alajos. In *Portrék a Magyar statisztika és népeségtudomány történetéből, Életrajzi lexikon*. Budapest: KSH Könyvtár.

Statisztikai értesítő (Budapest Székesfőváros statisztikai havifüzeteinek melléklete) (1939) 2, 3, 4.

Szekfű Gy. (1920) *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet.

Tóth J. F. (vál.) *Kovács Alajos (1877–1963) műveinek válogatott bibliográfiája* (2009), Budapest: KSH Könyvtár.

Ungváry K. (2013) *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest: Jelenkor.

Vértes R. (szerk.) (1997) *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest: Polgár.

Weszprémi K. (1907) *A Magyarországi zsidóságról*. Debrecen: k.n.